

УДК 101.1

DOI 10.35423/2078-8142.2019.5-6.09

І. О. Ковнерова,

аспірантка кафедри філософії, соціально-політичних і правових наук Донбаського державного педагогічного університету

м. Слов'янськ, Україна

e-mail: zhuravleva_1605@ukr.net

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-8054-9647>

ФІЛОСОФІЯ СТОЇЦИЗМУ ТА РИМСЬКА «КРИМІНОЛОГІЯ»

Стаття присвячена впливу філософських ідей стоїцизму на формування римського кримінального права. Зокрема зазначено, що космоцентрична парадигма ранніх та середніх стоїків стала основою для римського стоїцизму, який набуває цілком етичного характеру. Сенека, Епіктет та Марк Аврелій, обстоюючи головні концепти стоїчної доктрини: віру в Долю, необхідність мужньо переносити всі життєві негаразди та внутрішню свободу, що полягає в можливості здійснювати вибір серед можливих форм поведінки, становили засади класичного римського права. Римські стоїки також створили оригінальну концепцію злочину. Злочинна поведінка – це свідоме порушення природи Космосу і власної природи. Римська «кримінологія» на підставі цього тлумачення звертає особливу увагу на суб'єктивну сторону злочину. Із появою християнства це призведе до ототожнення злочину з гріхом.

Ключові слова: *стоїцизм, римське право, злочин, делікт, природа, космополітизм, гріх.*

Сучасну ситуацію у світі можна загалом охарактеризувати як загальний тріумф глобалізаційних процесів. Сучасний світ завдяки зростанню ролі комунікацій стає більш єдиним, дедалі більш уніфікованим. У більшості країн відбувається вироблення загальних стандартів поведінки, моралі, що базується на загальнолюдських

цінностях, становлення космополітичної свідомості. Утім, не зважаючи на ці процеси, в різних країнах світу продовжує існувати не лише різне законодавство, а й різне розуміння правових норм, різне розуміння того, що визначається національним законом як злочин. Якщо ми порівняємо розуміння злочину в кримінальному праві європейських країн, Китаю або Саудівської Аравії, ми побачимо прірву між їх інтерпретаціями цього соціального явища. Сучасна Україна декларує свій європейський вибір, зокрема й у максимальному наближенні до європейських норм кримінального права. Але саме загальноєвропейські правовідносини мають своїми глибинними засадами античну філософію, римське право та християнство. Гуманістичні ідеали, релігійна толерантність та раціональність Модерну виникають на їх тлі. Тому для з'ясування коренів західного розуміння добродетності, норми та протиправності необхідно звернутися до дослідження філософських засад західної кримінології, яка розуміється в широкому сенсі як загальне вчення про злочин та протиправність. Філософські основи римського права були закладені, насамперед, філософами-стоїками та мислителями, які знаходилися під значним впливом філософії стоїцизму.

Стоїцизм як практична філософія життя в наш час набуває досить широкої популярності. Невтомним популяризатором цієї доктрини є італійсько-американський вчений Массімо Пільюччи, книга якого [4] користуються великим попитом. Це захоплення стоїцизмом розповсюдилося у нас в Україні, про що свідчить монографія харківського філософа М. В. Дьяченка [2]. Про вплив стоїцизму на формування засад класичного римського права писали Ф. Міцис [9], Л. Штраус [7], В. А. Бачинин [1], С. Г. Меленко [3] та ін. Проте криміналістичний аспект цього впливу, розуміння стоїками злочину та делікту майже не розглянуто в наявній науковій літературі.

Мета статті – визначити роль філософії стоїцизму у формуванні основ римського права, зокрема його кримінальних норм, які базуються на певному розумінні деліктів та злочинів.

Стоїцизм, як відомо, був однією з провідних філософських течій епохи еллінізму й Римської республіки та імперії. Виникла вона ще в Афінах приблизно 300 р. до н.е., коли її засновник, філософ Зенон, почав викладав у власній школі, що первісно знаходи-

лася в Строкатій Стої. Назва «стоїки» поширилося також і на грецьких (Хрїсіпп, Панетій, Посідоній) та римських (Сенека, Епіктет, Марк Аврелій) філософів, які дотримувалися головних «догм» стоїцизму: віри в Долю, необхідність мужньо переносити всі життєві негаразди та внутрішню свободу людини.

Для всіх стоїків також властиве визнання вищої абсолютної вогняної першооснови, яка встановлює певний природний і соціальний порядок. Усім у світі править вічний і незмінний природний Закон Космосу, який повсюдно встановив необхідні зв'язки причин і наслідків. Людина зобов'язана узгоджувати своє життя, свої думки і вчинки з вимогами вічного Закону. У цьому полягають її найвищий обов'язок і головна чеснота. Вона повинна стати громадянином Космосу, космополітом.

Універсальний Закон здатний виступати в якості долі, що має силу повеління і вимагає, щоб людина діяла відповідно з космічною необхідністю, жила у злагоді з природою. Доля всевладна, вона веде покірних і тягне тих, хто чинять опір. Тому роль людини чимось нагадує долю собаки, прив'язаної до воза і вимушеної бігти за нею, щоб їй не було ще гірше.

Усі моральні і правові приписи, які люди адресують один одному, повинні відповідати велінням природного Закону. Під впливом стоїків знаходився і знаменитий римський ритор Марк Туллій Цицерон. Він у своїй книзі «Про закони», розмірковуючи про те, звідки бере початок вчення про право – з преторських едиктів чи з положень Законів XII таблиць – посилаючись на стоїків, заявив, що потрібно виходити з поняття закону. Але із закону, що «закладений у природі найвищим розумом, який велить нам чинити те, що слід чинити, і забороняє протилежне. Цей самий розум, коли він зміцнів у думках людини та вдосконалився, і є законом, сенс якого полягає в тому, що він велить чинити правильно, а коїти злочин забороняє... Бо закон є силою природи. Він – розум і свідомість мудрої людини. Він – мірило права і безправ'я... Виходьмо ж при обґрунтуванні права з того найвищого закону, який (бувши спільним для всіх віків) виник раніше, ніж будь-який писаний закон, точніше, раніше, ніж будь-яка держава взагалі була заснована» [6, с. 163]. Таким чином, Цицерон, сприймаючи людину як складову природи, обґрунтовано вважав, що у ній як істоті розум-

ній і свідомій закладено сутність найвищого закону природи, котрий дав їй можливість ще до заснування державного ладу розрізняти добро (право) і зло (безправ'я).

У вченні найвизначнішого з римських стоїків, Аннея Луція Сенеки, Космос виступає як природна держава з своїми природними законами, природним правом і правлячим принципом долі. Люди, будучи частинками світобудови, є підданими космічної макродержави. Що ж стосується звичайних держав, то вони являють собою лише випадкові, мінущі формоутворення, які мають значення тільки для обмежених груп людей.

Сенека поділяв усіх людей на три типи. Перший – це ті, хто служить великій наддержаві – Космосу і тим самим виявляє найвищу мудрість. До другого типу він відносить тих, хто служить своїй малій державі. І третій тип – це ті, хто служить обом державам одночасно.

Для Сенеки найвища людська мудрість полягала в тому, щоб існувати згідно з природою речей. А для цього необхідні здоровий глузд, енергійна воля і байдуже ставлення до матеріальних благ. Але на шляху до мудрості стоїть головна суперечність людської природи - суперечність між розумом і пристрастями. Нестримність афектів, що вийшли з-під контролю і розгнужданість пристрастей – це, на думку Сенеки, доля шинкарів і погоничів ослів і джерело пороків і злочинів. Мудрець же зобов'язаний володіти своїми пристрастями, підкоряти їх розуму, проявляти терпимість і поблажливість до навколишніх. Йому це не важко, оскільки його душа загартована заняттями філософією, читанням і роздумами.

Та обставина, що в стоїцизмі яскраво репрезентовані практичні, ціннісно-орієнтаційні засади, привернуло до нього значну частину римських юристів. Для Гая, Ульпіана, Павла, Модеста стоїцизм служив не лише практичною філософією життя, а й засобом осмислення, обґрунтування та інтерпретації найбільш складних філософсько-правових проблем.

Римське право з його установкою на універсалізм, уніфікацію соціальної реальності, на її підпорядкування юридичним нормам і принципам, знайшло в стоїцизмі та його космополітичних ідеях близьке за духом вчення. І юристи, і філософи в даному випадку мали серйозні соціально-політичні підстави для того, щоб

мислити космополітично, оскільки Римська імперія зуміла об'єднати під своєю егідою безліч країн, народів, культур і створити щось на зразок єдиного, гігантського Космополіса, поглинувши в себе монастрої, які тяжіли до національної відособленості.

Стоїчна філософія суворого Закону, що панує в світі, сприяла формуванню поваги до права і тим самим перешкождала, наскільки це було можливо, моральної деградації римського суспільства.

Римським юристам була близька стоїчна ідея природного права як системи норм, що діють у принципах природного людського розуміння і узгоджуються із сутнісними ознаками людської природи. Так, вікові особливості людського організму наказували юристам законодавче оформлення необхідності опікунства над неповнолітніми. Природно-правові засади вимагали захисту приватної власності. Юрист Павло писав: «Гідко природі, щоб хто-небудь інший володів тією самою річчю, якою володію я». Тому закон повинен захищати природне право людини на власність, а отже, і особисту свободу і людську гідність власника власності.

Стоїчна ідея рівності всіх людей перед найвищим моральним Законом трансформувалася в римському праві в принцип формальної рівності всіх громадян перед юридичними законами.

Філософські ідеї стоїцизму надавали всій сукупності різноманітних законів римського права і всій масі думок і позицій практикуючих юристів необхідну цілісність. Вони перетворювали конгломерат на систему ще до того, як з'явився кодекс Юстиніана, створювали необхідні ідейні світоглядні передумови майбутньої кодифікації. Розумовий практицизм юридичного мислення потребував загальної, філософської картини світу, у вихідних метафізичних принципах, які він і знайшов завдяки стоїчній концепції природного Закону.

Стоїчна філософія, яка закликала людей узгоджувати свої вчинки з природою, з природним закономірним світопорядком, найкращим чином узгоджувалася з основоположеннями римського права. Останні знаходили ґрунтовність, глибину, схильність до дотримання вимог вищої справедливості. Від природного Закону до громадської закономірний проводився прямий шлях причинних і цільових залежностей. Для цього необхідно було лише уважно

прислухатися до голосу «природного розуміння» і проявляти чуйність до природи самих речей. Як наслідок виникало природне право, ідеї і принципи якого служили підставою для практичного, позитивного права, що регулює в повсякденному житті дійсні відносини між людьми.

Для римських юристів природне право виступало як система приписів, що походять із самої природи речей, так само поширюються на всіх людей у силу єдності людської природи, незмінних і справедливих. Ульпіан стверджував: «Природа встановила між усіма нами деяку родинний зв'язок». Ця стоїчна ідея, що пронизує римське право, надала йому величезний запас життєвої сили на наступні століття.

У найдавнішому римському праві поняття злочину не існувало. Будь-яке порушення охоплювалося поняттям «*delictum*» (правопорушення) незалежно від того, які блага при цьому порушувалися, чиї інтереси воно зачіпало і в якому порядку переслідувалося. Спробу уніфікувати норми, що передбачають покарання за основні правопорушення, зробив трибун Аквілій, однак і він не передбачав розрізнення публічних і приватних деліктів. Поступово конститууються інститути, які пізніше дістали назву карно-правових. При цьому слід зауважити, що поняття карного права як галузі римська юриспруденція не виробляє, хоч засади карного права формуються та вдосконалюються досить активно. Йдеться про сукупність принципів та норм, що визначають покарання за правопорушення. Покарання бере на себе держава, визначаючи для цього коло найбільш небезпечних (з її погляду) правопорушень. Такі правопорушення можуть стосуватися не лише сукупного (державного) інтересу, а й окремих (приватних) інтересів. Однак за ознакою важливості правопорушення проти держави об'єднуються в одну групу, оскільки у кінцевому підсумку посягають на публічний правопорядок. Вони дістають назву публічних деліктів, на відміну від правопорушень приватного права. Правопорушення, що стосувалися сфери публічних інтересів, називалися також *crimen* (злочин), чим підкреслювалася суспільна небезпечність таких деліктів.

Класичне римське право, зокрема вустами відомого римського правника II – початку III ст. Ульпіана, визначає злочини (*crimen*)

як дії, пов'язані з насильством або обманом. Саме в працях римських юристів класичного періоду (II–III ст.) формулюються класичні класифікації злочинів, надаються визначення крадіжки (*crimen furti*) і образи (*crimen falsum*), звалтування (*crimen raptus*) та інших видів злочинів. Особливе місце в римському праві займають *crimen laesae majestatis* (державна зрада) та *sacrilegium* (святотатство або релігійний злочин).

Це розуміння злочину та делікту ґрунтується насамперед на стоїчному філософському світогляді. Так, Сенека вважав злочин порушенням загального природного (космічного) порядку, гармонії макрокосму та мікрокосму. Вчиняючи злочин, людина вже себе сама карає – позбавляється спокою: «Злочини можуть комусь обійтись без кари, але без тривоги – ніколи». «Бо перша і найбільша кара для злочинця – чинити зло, і жоден переступ, хай фортуна й осипле його своїми дарами, хай охороняє і захищає зловмисника, не буває безкарним, адже покара за злочин – у самому злочині. Вслід за першою карою товпляться інші: невідступна тривога, страх, зневіра у власній безпеці» [5, с. 432].

Другий представник римського стоїцизму, колишній раб Епіктет акцентував увагу на суб'єктивному боці злочину. Злочином є насамперед те, що перебуває у владі нашої волі: думка, прагнення, бажання, ухилення. Симплікій у коментарях до його «Енхіридіону (Керівництва)» відзначав: «Бог, закони і розсудливі люди розмежовують успіхи і невдачі, зважаючи на вибір і обґрунтоване бажання, а зовсім не на самі дії, оскільки останні не в нашій владі і знаходять свій образ завдяки вибору і обґрунтованій волі. Адже і ненавмисне вбивство отримує прощення як скоєне не за вибором і не за нашим вільним бажанням, а той, хто скоїв виправдане і справедливе вбивство, навіть отримує нагороду. Таким чином, не самі дії несуть в собі добро чи зло, але отримують свій образ від нашого вибору і знаходиться в нашій владі волі» [8, с. 103].

Таке розуміння злочину вже споріднене з християнським світовідчуттям, де сам злочин розцінюється як втілення гріховних намірів. А гріх у християнстві розглядається насамперед з позицій наміру, особистого вибору. Незважаючи на цю спорідненість наврайд чи можливо ототожнювати стоїчне розуміння злочину з християнським. Тим більше, що найпізніший представник стоїцизму

імператор Марк Аврелій, який, не зважаючи на свої гуманістичні переконання, був жорстким переслідувачем християн, розглядаючи належність до їх громад як *sacrilegium* (святотатство або релігійний злочин).

Але згодом християнство стає само державною релігією Римської імперії і в Кодексі Юстиніана повернення до язичницької релігії з християнства або розповсюдження ересі вважається вже кримінальним злочином. За часів пізньої Римської імперії відбувається докорінне переосмислення поняття «злочин», що призводить до зближення в юридичних текстах пізньої Імперії понять «правопорушення» (*delictum*), «злочин» (*crimen*) і «гріх» (*peccatum*), що й стане предметом наших подальших досліджень.

Отже, стоїцизм був найбільш впливовою течією елліністичної філософії. Представники цього напряму синтезували здобутки давньогрецької натурфілософії, сократівської і кінічної етики та аристотелевської метафізики. На цій підставі ними була розроблена досить цілісна картина світу як Космосу, який базується на незмінних та вічних законах та жорстких причинно-наслідкових залежностях. Людина розглядається як мікрокосм, підкорений напередвизначеній Долі. Але людина повинна мужньо переносити ті негаразди, які не залежать від її волі. Водночас вона має відповідальність за власний вибір і є внутрішньо вільною. Вибір достойної або злочинної поведінки залежить саме від неї. Саме ці філософські міркування через відповідні інтерпретації Цицерона, Сенеки, Епиктета та інших представників стоїцизму або філософів, які знаходилися під його впливом, утворили філософські засади класичного римського права. У кримінологічній сфері вони акцентували увагу на суб'єктивному боці злочину, вважаючи, що його кваліфікація залежить від наміру звинуваченого. Це споріднює розуміння злочину в стоїцизмі та класичному римському праві з християнським розумінням гріха.

ЛІТЕРАТУРА

1. Бачинин В. А. Философия права и преступления: Учеб. для студ. юрид. вузов. Х. : Фолио, 1999. 607 с.
2. Дьяченко Н. В. Римские стоики: Сенека, Эпиктет, Марк Аврелий: опыт прочтения. Харьков, 2014. 156 с.
3. Меленко С. Г. Стоїцизм: феноменологічно-правовий аналіз. *Науковий вісник Чернівецького університету: зб. наук. пр.* Чернівці : Чернів. нац. ун-т, 2013. Вип. 644: Правознавство. С. 26–30.
4. Пильюччи М. Как быть стоиком. Античная философия и современная жизнь М. : Альпина нон-фикшн, 2018. 279 с.
5. Сенека Луцій Анней. Моральні листи до Луцілія / пер. з лат. А. Содомори. К. : Основи, 1999. 603 с.
6. Цицерон М. Т. Диалоги. О государстве – О законах / пер. с латин., изд. подгот. И. Н. Веселовский. М. : Наука, 1966. 224 с.
7. Штраус Л. Естественное право и история. М. : Водолей Publishes, 2007. 312 с.
8. Эпиктет. Энхиридион (Краткое руководство к нравственной жизни); Симпликий. Комментарий на «Энхиридион» Эпиктета. СПб. : «Владимир Даль», 2012. 399 с.
9. Mitsis P. Natural law and natural right in post-Aristotelian philosophy. The Stoics and their critics'. *Aufstieg und Niedergang der Römischen. Welt* 36.7. 1994. S. 18–27.

REFERENCES

- Bachynyn, V. A. (1999). *Philosophy of Law and Crime*. Kharkov: Folyo. 607 p. [In Russian].
- Diachenko, N. V. (2014). *Roman Stoics: Seneca, Epictetus, Marcus Aurelius: Reading Experience*. Kharkov. 156 p. [In Russian].
- Melenko, S. H. (2013). Stoicism: a phenomenological and legal analysis. *Naukovyi visnyk Chernivets'koho universytetu: zb. nauk. pr. (Chernivtsi University Scientific Bulletin: Coll. of sciences. wash)*. Chernivtsi: ChNU, Vol. 644: Science of law, p. 26-30. [In Ukrainian].
- Pigliucci, M. (2018). *How to be a stoic. Ancient philosophy and modern life*. Moscow: Alpyna non-fykshn, 279 p. [In Russian].
- Seneca, Lucius Annaeus. (1999). *Moral Letters to Lucilia*. Sodomory, A. (Trans.). Kyiv: Osnovy. 603 p. [In Ukrainian].

Cicero, Marcus Tullius. (1966). *Dialogues. About the state – About laws*. Veselovskyi, Y. N. (Trans.). Moscow: Nauka. [In Russian].

Shtraus, L. (2007). *Natural Law and History*. Moscow: Vodolei Publishers, 312 p. [In Russian].

Epictetus. (2012). *Enchiridion (A Brief Guide to Moral Life); Simplic. Commentary on the "Enchiridion" of Epictetus*. St. Petersburg: "Vladymyr Dal", 399 p. [In Russian].

Mitsis, P. (1994). Natural law and natural right in post-Aristotelian philosophy. The Stoics and their critics. *Aufstieg und Niedergang der Römischen Welt* 36.7, p. 18-27.

Iryna Kovnerova

Post-Graduate Student of the Department of Philosophy, Socio-Political and Legal Sciences, SHEI "Donbas State Pedagogical University"; Sloviansk, Ukraine; e-mail: zhuravleva_1605@ukr.net; ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-1900-4004>

Stoic philosophy and roman «criminology»

Abstract

The article is devoted to the influence of philosophical ideas of stoicism on the formation of Roman criminal law. The author points to the growing popularity of stoicism in modern philosophy. Stoicism is becoming a modern philosophy of life, influencing the legal consciousness. Ancient stoicism, according to many scholars, had a decisive influence on the formation of the philosophical foundations of Roman law. The article argues that the cosmocentric paradigm of the early and middle Stoics became the basis for Roman stoicism, which takes on a purely ethical character. Seneca, Epictetus and Marcus Aurelius, defending the main concepts of the stoic doctrine: faith in fate, the need to endure courageously all life's hardships and inner freedom, which consists in the ability to choose among possible forms of behavior, were the basis of classical Roman law. The cosmopolitan ideas of the Stoics laid the foundation for the emergence of legal norms that are universal in nature. Roman lawyers - the founders of classical Roman law also proceeded from the idea of natural law, which also has stoic roots. The philosophical ideas of the Stoics gave the whole

combination of various laws of Roman law and the whole mass of opinions and positions of practicing lawyers the necessary integrity. The Roman Stoics also created a rather original concept of crime, which was used by representatives of Roman law. There is a separation of two concepts - tort (delictum), aimed at violating the rights of individuals and crime (crimen), which violates the interests of the whole society. Criminal behavior is a deliberate violation of the nature of the Cosmos and its own nature. The Roman "criminology" draws particular attention to the subjective side of the crime on the basis of this interpretation. With the advent of Christianity, this will lead to the identification of crime with sin.

Keywords: *stoicism, Roman law, crime, tort, nature, cosmopolitanism.*